

требам німецького ладу, до того також лояльно будуть ставитись представники німецької влади. ... Я бажаю спокою і ясності на цьому просторі також у ставленні до чужонаціональних мешканців та особисто зроблю все, щоб цю основну лінію моєї дотеперішньої політичної діяльності на цьому просторі зберегти надалі. Німецький народ не хоче силувати, він хоче тільки встановити на майбутнє новий життєвий лад для всіх європейських народів. ...Генеральне губернаторство править тепер за міст поміж корінним німецьким краєм і новими величезними територіями на Сході»³².

У цьому пасажі слід прокоментувати принаймні три речі. По-перше, Берлін вважав територію, що увійшла до складу Генерального губернаторства, органічним продовженням Німеччини. Саме тому Франк наголошував на відсутності істотних відмінностей в організації влади та управління у райху та Генеральному губернаторстві, що продовжувало його «простір» на схід. Посилаючи німецьку присутність у цьому територіально-адміністративному утворенні, нацистське керівництво сподівалося у стислі терміни перетворити цей терен на інтегральну складову Великонімеччини. Про це свідчить характер, зміст і форми та методи функціонування адміністрації Генерального губернаторства³³.

По-друге, у виступі декларативно заявляється про бажання встановити «новий життєвий лад» без застосування сили. Облудність цих слів особливо рельєфно відбивають каральна політика і тотальний терор агресора, а також управлінські структури, за допомогою яких вона здійснювалася.

Нарешті, по-третє, Генеральне губернаторство уявлялося як надійний плацдарм для продовження експансії в східному напрямі. Аби забезпечити надійність цього «мосту», гітлерівські намісники формували потужний, надійний і продуктивний апарат влади, на який покладалося освоєння нового «життєвого простору».

3. Райхскомісаріат «Україна»

17 липня 1941 р. А.Гітлер, начальник штабу Верховного головнокомандування Кейтель, райхсміністр і начальник райхсканцелярії д-р Ламмерс підписали наказ про запровадження цивільного управління на окупованих східних територіях. У ньому, зокрема, наголошувалося: «Після закінчення бойових дій в окупованих східних областях управління цими областями переходить від військових інстанцій до органів цивільної влади. Області, на які поширюється це положення, і час передачі управління областю цивільним органам визначаються в кожному окремому випадку моїм особливим наказом». Усі області, що не входили до компетенції адміністрації Генерального губернаторства або адміністрації прикордонних з Німеччиною областей, підлягали райхсміністру в справах окупованих східних областей.

Територія, що перебувала у віданні міністра у справах окупованих східних областей, поділялася на райхскомісаріати, ті, у свою чергу, – на генеральні округи, що склалися з округів (областей). Очолювалися ці адміністративні одиниці відповідно райхскомісарами, генерал-комісарами та гебітскомісарами, причому на перші дві посади призначав особисто фюрер, а керівників головних управлінь райхскомісаріату, а також гебітскомісарів – райхсміністр у справах окупованих східних областей.

Райхсміністр діставав право видавати закони для зайнятих територій, а також делегувати ці повноваження райхскомісарам, які йому підпорядковувалися. Всі органи цивільного управління перебували у віданні райхскомісарів. Забезпечення роботи підприємств, транспорту і пошти в період воєнних дій покладалося на відповідні державні органи, що отримували вказівки від начальника штабу Верховного головнокомандування збройних сил. Після завершення бойових дій передбачалося встановити інші положення.

У передостанньому, 10, параграфі вказувалося: «Для погодження заходів, що їх проводить райхсміністр східних областей або райхскомісари в своїх областях, з державною політикою райхсміністр у справах окупованих східних областей повинен підтримувати тісний контакт з верховними органами держави. В разі розходження думок, яке не вдалося усунути при безпосередніх переговорах, треба запитати через райхсміністра і начальника райхсканцелярії про мою [фюрера] думку»³⁴.

Апарат міністерства у справах окупованих східних областей адаптувався до виконання визначених нацистською верхівкою Німеччини завдань. У його структурі перебував департамент у справах України і Прибалтики, що складався з головних відділів (управлінь). Політичне управління на чолі з Г.Лейббрандтом відповідало за вироблення й формулювання політичних засад і директив, орієнтованих на оптимізацію управління зайнятими землями. У березні 1944 р. його реорганізували у Головний політичний штаб. На адміністративне управління (керівник – Л.Рунге) покладалася відповідальність за організацію всіх сфер життя. Економічне управління (очільник – Г.Шлоттерер) займалося організацією виробництва, підприємництва, торгівлі, а також використання промислової та сільськогосподарської продукції в окупованих теренах. До компетенції технічного управління, яке очолював Ф.Шютце, входили налагодження будівельних і ремонтних робіт, водного господарства, комунікацій тощо. З огляду на складність забезпечення кваліфікованими управлінцями державних служб на окупованих землях особливого значення набувала діяльність управління кадрів. Важливі функції покладалася на управління преси та пропаганди, культури та ін.³⁵

Карально-репресивний характер окупаційного режиму та переважно силові методи розв'язання, що обиралися для вирішення практично всього спектра питань, вимагали наявності розгалуженого апарату примусу. Поліція райхскомісаріату, польова жандармерія були зобов'язані не лише упокорювати край, а й своєчасно виконувати вказівки Берліна. Цю ділянку роботи контролював райхсфюрер СС і начальник поліції Німеччини Г.Гімmlер. Його повноваження визначалися наказом фюрера «Про введення поліцейного режиму в окупованих областях СРСР» від 17 липня 1941 р.

Наказ Гітлера про створення райхскомісаріату «Україна» з'явився 20 серпня 1941 р. Спочатку територія райхскомісаріату «Україна» (РКУ), передана цивільній німецькій адміністрації 28-29 серпня, була незначною. Надалі, з окупацією всієї території України, його межі розширилися. Якщо у серпні 1941 р. РКУ охоплював 71 тис. кв. км, то у жовтні – 176 тис. кв. км, 16 листопада – 235 тис. кв. км. На початок 1943 р. його площа становила 339 тис. кв. км тут мешкало 16,9 млн осіб³⁶.

У серпні 1941 р. були підготовлені загальні директиви райхсміністерства східних областей про адміністративний поділ окупованих територій України, якими визначалися кордони РКУ. На заході й південному заході райхскомісаріат межував з

колишніми Львівською і Тернопільською областями по лінії Сокаль – Броди – Підволочиськ – р. Збруч до впадання в р. Дністер. Далі кордон проходив уздовж Дністра до с. Василютів (неподалік Могилева-Подільського), с. Лядова через Примазеницю, Бар (включно), потім – уздовж р. Ров і західного берега Бугу до його впадання в Чорне море. На півночі кордони проходили в середньому в 20 км на північ від залізничної колії Брест – Гомель до пункту, що знаходився в 20 км на схід від Мглина. Автори документа передбачали створення 7 генеральних округ (Generalbezirk).

1. Генеральна округа «Волинь» охоплювала територію Ровенської, Луцької і Кам'янець-Подільської областей, потім – південну частину Брестської та Пінської областей колишньої БРСР. Місто Ровно стало місцем осідку генерал-комісара і райхскомісара Е.Коха (тимчасово, до особливого розпорядження фюрера). Площа генеральної округи «Волинь», що складалася з 24 округ, становила 80 508 кв. км, кількість мешканців – 4212 тис. осіб. Очолив генеральний округ обергрупенфюрер СА Шене.

2. Генеральну округу «Житомир» очолив урядовий президент Клемм. Вона складалася з 29 округ (територія Вінницької та Житомирської областей, потім – південна частина Поліської області БРСР. Площа – 64 800 кв. км, населення – 2917 тис. осіб. Адміністративний центр – Житомир).

3. Генеральна округа «Київ» (26 округ на території Київської та Полтавської областей) на чолі з урядовим президентом Шуленбергом мала найбільшу площу – 71 790 кв. км і кількість населення – 4456 тис. осіб. Місце перебування генерал-комісара – Київ.

4. Генеральна округа «Миколаїв» (обергрупенфюрер СС і СА Опперман) складалася з 14 округ на території колишніх Миколаївської та Кіровоградської областей. Адміністративним центром визначено Миколаїв. Площа – 46 880 кв. км, населення – 1920 тис. осіб.

5. Генеральна округа «Таврія», очолювана гауляйтером, генеральним консулом Фраценфельдом, розташовувалась на території колишньої Кримської АРСР і південної частини Миколаївської і Запорізької областей і складалася з 14 округ. Офіс генерал-комісара міг бути розташований у Сімферополі або Севастополі. На ділі розміри цієї генеральної округи обмежувалися тільки районами двох згаданих областей і дістала назву «Teilbezirk Tawrien» (частина області «Таврія»). Її центром став Мелітополь. Площа – 22 900 кв. км, населення – 662 тис. осіб.

6. Генеральна округа «Чернігів» мала об'єднати територію Чернігівської та Сумської областей, південну частину Гомельської області (БРСР) та південну частину Орловської області (РРФСР) і складалася з 18 округ з центром у Чернігові. Однак Чернігівська генеральна округа так і не була створена й упродовж усієї окупації ця територія залишалась у підпорядкуванні військового командування³⁷.

Генеральні округи («Generalbezirk») поділялися на 114 округ («Kreisgebiet», «Gebitskomissariat», що, у свою чергу, склалися з 434 районів за довоєнним радянським територіально-адміністративним поділом. Кожен із них мав площу 250-400 тис. га і налічував 150-250 тис. населення. Крім того, виокремлювалися 5 округ («крайзгебіт») міського типу, якими управляли штадткомісаріати на чолі з генерал-комісарами, – Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Кам'янське. Меншими містами керували штадткомісари, а невеликими (всього їх налічувалося 25) – ортско-

місари, які очолювали відповідні комісаріати³⁸. Як правило, «генералбецирки» охоплювали кілька областей, «крайзгебіти» – кілька районів.

Райхскомісар і генерал-комісари призначалися особисто фюрером, гебітскомісари, штадткомісари й орткомісари – Розенбергом.

Центральний апарат райхскомісаріату мав таку структуру (табл. 20.1³⁹). Райхскомісару безпосередньо підпорядковувалися його заступник, референт, ад'ютант, начальник інформаційної служби, приват-канцелярія. При апараті були постійно відряджені вищий начальник СС і поліції, зв'язковий офіцер військового командування, уповноважені із закордонних справ, пошти та залізниць, моторизована рота. Уконститування центрального адміністративного апарату РКУ віддзеркалювало структуру міністерства окупованих східних областей і базувалося на чотирьох головних управліннях – центральному, політичному, господарському й технічному. Головне управління очолював фон Ведельштадт, його заступником був призначений Даргель (на нього покладалося керівництво всіма адміністративними структурами). Центральним бюро керував Клебановський, персональним відділом – фон дер Грьобен, організаційним – фон Ведельштадт, житловим і фінансовим – Шайбарт. Даргель стояв також на чолі політичного управління, в якому діяли відділи політики (Бальтцо), праці та соціальної політики (Шрайберг), адміністрування (Віттке), охорони здоров'я, ветеринарії (Шварц), фінансів (Гоель), науки і культури (Бальтцо), соціального захисту й допомоги (Брандт).

У складі господарського управління функціонували відділи промисловості (Йонас), харчування й сільського господарства (Корнер), лісозаготівель і полювання (Вахгольц), ціноутворення (Шутц), банків і грошей (Радевальд), обігових коштів і валютної політики (Грюнберг), установ і права (Вальтер).

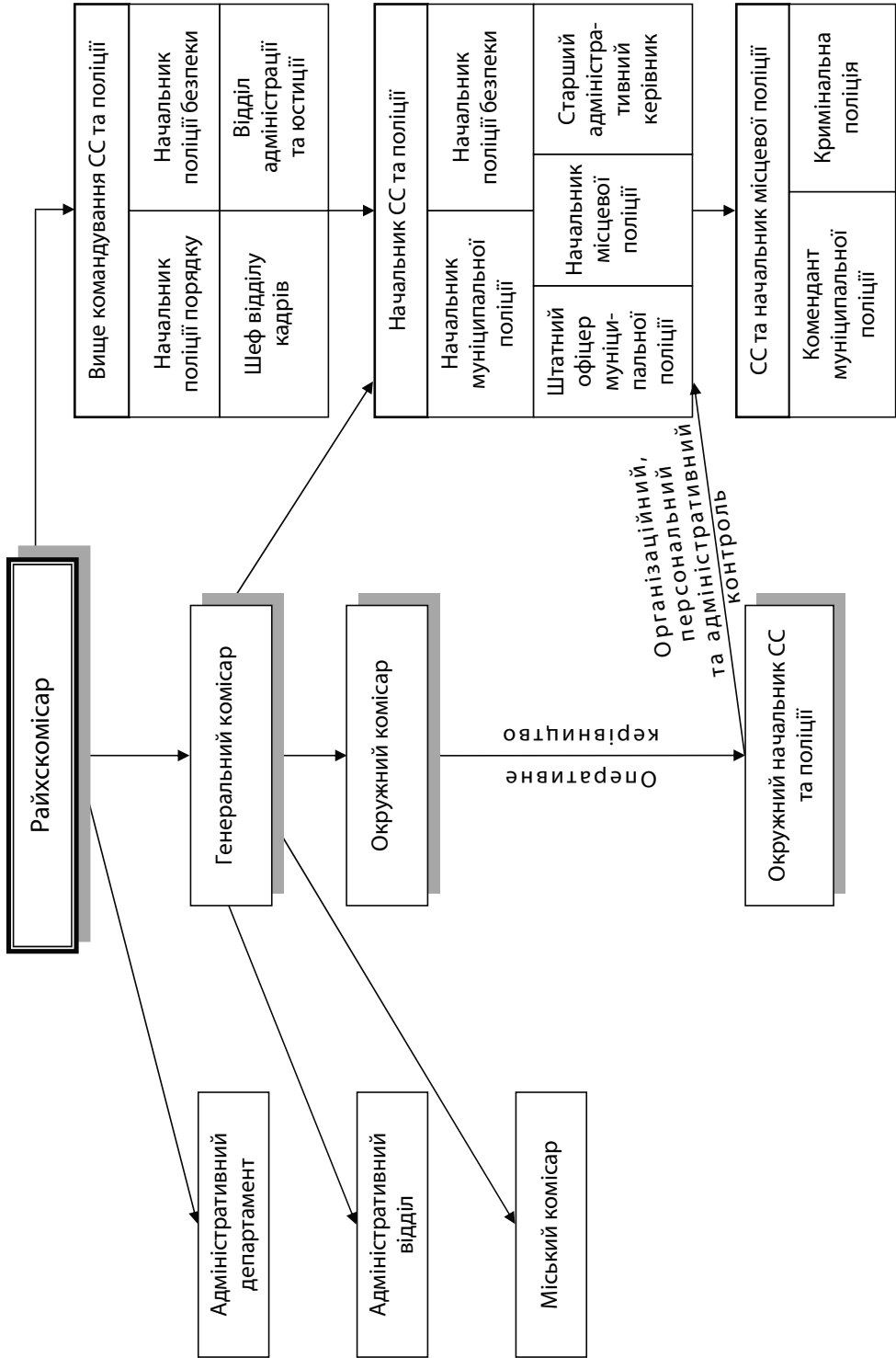
На чолі управління техніки й шляхів сполучення стояв президент дирекції імперських залізниць Бауман, під керівництвом якого працювали відділи доріг, водного транспорту, водного господарства, висотного індустріального будівництва, гірничого будівництва, шляхів сполучення⁴⁰.

Надалі структура апарату РКУ зазнавала трансформацій, а також персональних змін. Так, центральне управління розширилося до 9 відділів: особового складу, економічного, фінансів, заготівель та постачання, архівного, житлового, харчування, обліку, головного бюро. Політичне управління мало 14 відділів: загальний, поселенської, культурної політики, економічної, трудової та соціальної політики, жіночий, юнацтва, праці, загальної пропаганди, науки та мистецтва, медичний, ветеринарний, фінансовий, юридичний, загального керівництва. На політуправління покладалася реалізація нацистських ідейно-політичних засад і директив з управління зайнятими територіями.

Господарське й технічне управління були покликані забезпечити практичне розв'язання проблем, пов'язаних з матеріально-технічним та організаційним забезпеченням відбудовних і налагоджувальних робіт у виробничій сфері й використання промислової та сільськогосподарської продукції в РКУ.

Відділи головних управлінь склалися з великої кількості підвідділів. Так, у структурі відділу продовольства й сільського господарства функціонували підвідділи земельно-правової політики, державних помість, ринкових товариств, сільськогоспо-

Таблиця 20.1. Організація управління у райхскомісаріаті «Україна»

дарських поселень; у відділі науки і мистецтва – підвідділи вищої школи, шкільний, книжковий, образотворчого мистецтва, сценічний; у відділі загальної пропаганди – підвідділи пропаганди, преси, радіо, кіно, закордонних зв'язків, виставковий (експозиційний), господарського вербування, обслуговування військ і т.ін.

Генеральні комісаріати й гебітскомісаріати мали аналогічну, хоча й дещо спрощену структуру. Уявлення про особливості управлінського апарату на рівні окружного комісаріату дає табл. 20.2⁴¹.

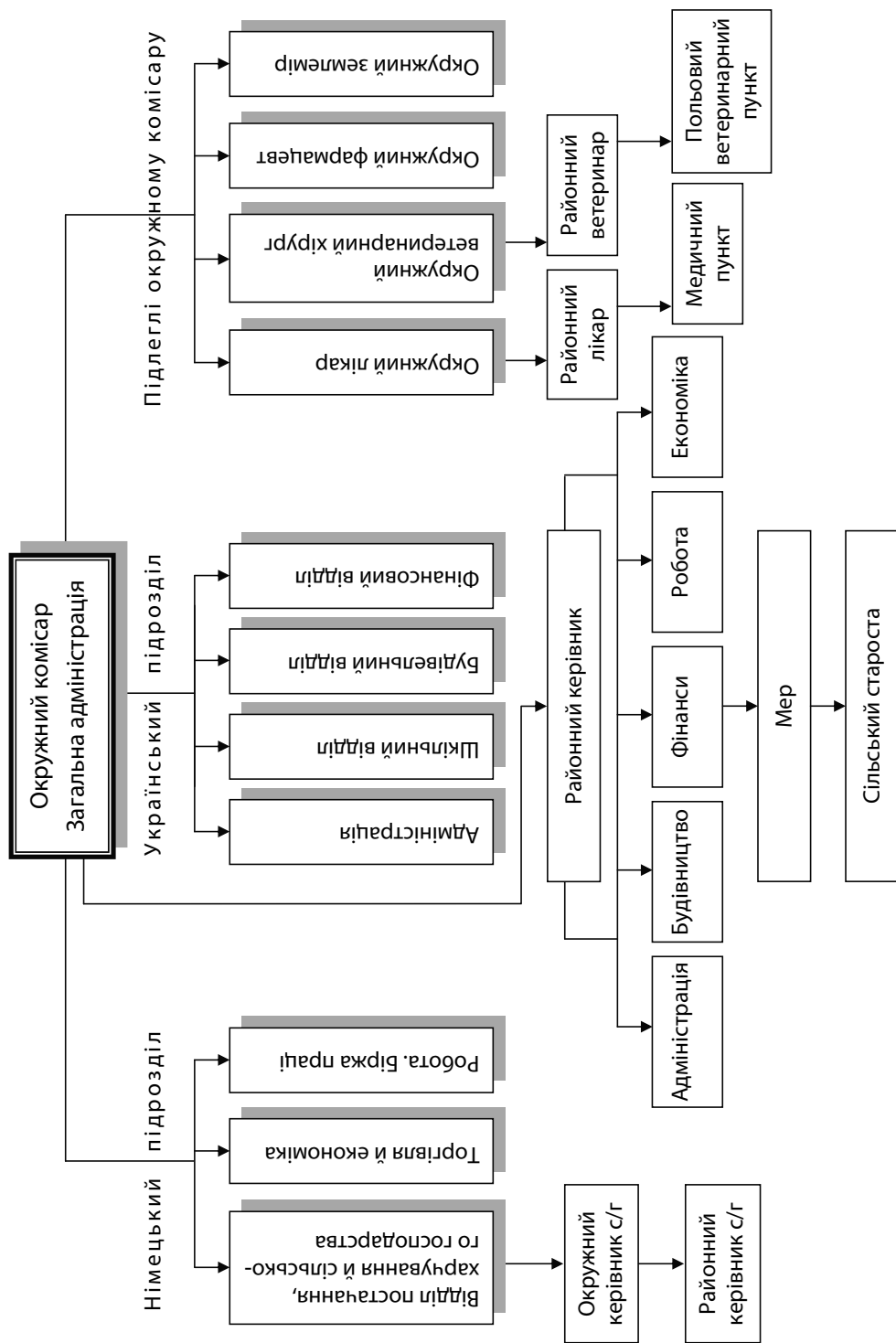
Інколи до апарату, що існував, додавалися нові ланки, на які покладалися спеціальні завдання на тих ділянках окупаційної політики, які нацисти не могли передбачити, плануючи «похід на Схід». Одним з таких органів стало Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями, сформоване згідно з наказом райхскомісара України від 7 грудня 1942 р. для керівництва й координації роботи цих установ. Керівництво ним доручило директору Берлінського державного архіву доктору Г.Вінтеру (до того він був уповноваженим комісаром служби охорони архівів при головній робочій групі оперативного штабу райхслайтера А.Розенберга). У вересні 1943 р. Крайове управління перебазувалося з Ровно до Кам'янця-Подільського, у січні 1944 р. – до Тропау (Опави) на території Чехії) і діяло до початку 1945 р. Ця інституція займалася вивченням культурних цінностей на теренах України та їхнім вилученням і вивезенням до Німеччини. Лише один перелік розділів, за якими здійснювалося архівування документації Крайового управління, дає можливість уявити масштаби його діяльності: I. Організація та виробнича справа. II. Персонал. III. Бюджетні та касові справи. IV. Архів РКУ (матеріали щодо німецького етносу). VII. Група архівів (документи крайових архівів Києва, Луцька, Житомира, Миколаєва, Дніпропетровська, Криму, а також архівосховищ Харкова, Чернігова та інших установ у зоні військової адміністрації). VIII. Група бібліотек. IX. Група музеїв (крайові та в генеральних округах). X. Архітектурні пам'ятки.

Співпрацюючи з іншими структурами в Україні та Німеччині, Крайове управління безпосередньо долучилося до пограбувань історико-культурних надбань нашого народу, які так і не були повернені в повному обсязі.

Детальне уявлення про структуру органів окупаційної адміністрації на місцях дає документ, виявлений у фондах Державного архіву СБ України, – «Доповідна записка начальника НКДБ по Київській області Бондаренка наркому держбезпеки УРСР С.Савчуку про виявлені військові, адміністративні, каральні та господарські установи, що діяли в м. Києві в період окупації» (грудень 1943 р.), складена на підставі агентурних, слідчих та офіційних німецьких матеріалів. У документі, крім списку керівників суто військових інституцій, знаходимо прізвища воєнних комендантів міста – генерал-майора Ебергарда (1941–1942 рр.) та генерал-майора фон Ремера (1942–1943 рр.), а також їхніх заступників – майорів Цоленкопа і Гертнера.

Поліція безпеки і служба безпеки (Kdr Sipo і SD) на чолі з командором СС оберштурмбанфюрером Ерлінгером розташовувались по вул. Короленка, 33. Його заступниками у справах виявлення й вилучення комуністичного підпілля, партизанів, українських націоналістів, нагляду за працівниками радіо і пропаганди був унтерштурмфюрер Губерт, по відділах службових злочинів і кримінальних справ – унтерштурмфюрер Евелінг. Окремими структурними одиницями у складі поліції безпеки та служби безпеки були відділи: боротьби з комуністичним підпіллям і розробки службовців радіо

Таблиця 20.2. Організація управління в окружних комісаріатах

і пропаганди; боротьби з українськими націоналістами; боротьби з партизанами; у справах співробітників НКВС. Обов'язки начальника концтабору на Сирці виконував штурбанфюрер СС Радомський. Окремо, по вул. Короленка, 15, розміщувався кримінальний відділ. Кримінальний відділ СД, чи так звана допоміжна кримінальна поліція, займався виявленням і розслідуванням у політичних і кримінальних справах на радянських громадян. Шефи кримінального відділу Концмаєр і Еберт підпорядкувалися безпосередньо командору поліції безпеки та СД Ерлінгеру. Українським шефом кримінального відділу призначили Вадима Майковського. Кримінальний відділ поділявся на господарський, слідчий, агентурний, політичний підвідділи, а ті, у свою чергу, – на групи за характером справ.

Штаб української охоронної поліції Києва («Schutzmannschaft») очолював Кабарда, а прізвище німецького шефа не встановлено. Місто поділялося на два сектори, в кожному з яких існував окремий штаб, що об'єднував кілька районних відділень поліції. У цих штабах поряд з німецькими призначалися й українські комендатури поліції.

Поліція виконувала такі функції: здійснювала патрульну службу з охорони об'єктів і території району, арешти за списками і завданнями районної управи, перевіряли мешканців районів, проводила мобілізації людей на роботи в Німеччині, а також затримання за політичними і кримінальними звинуваченнями. Слідство в районах вели слідчі кримінального відділу СД, прикріплені до районів. Арештованих зазвичай відправляли до кримінального відділу СД.

Повні дані про структуру та керівництво поліції порядку («Ordnungspolizei») у Києві відсутні. Відомо, що в районах міста поліція порядку складалася зі служби інспекторів порядку при районних управах, які вели облік населення, наглядали за виконанням нарядів на поставки робочої сили для військового будівництва та до райху, притягували до кримінальної відповідальності осіб, які ухилялися від виходу на роботу та виїзду до Німеччини, видали видачею хлібних карток.

Крім того, у Києві функціонували водна, залізнична і пожежна поліція.

Цивільну окупаційну владу на території Київщини і Полтавщини уособлював генеральний комісаріат, який здійснював адміністративне керівництво всіма цивільними організаціями. При генеральному комісаріаті перебував штаб А.Розенберга.

Гебітскомісаріат (окружний комісаріат) здійснював управління кількома районами Київської області.

На штадткомісаріат покладалося керівництво містом. Міськими комісарами були послідовно Марве, Рогау, Берндт, заступниками – Маєр і Уде. Останній завідував «українською» поліцією і видачею пропусків для пересування містом у нічний час. Штадткомісаріат складався з таких відділів:

1. Особиста канцелярія штадткомісара (керівник – Фінгер).
2. Політичний (керівник – Маєр, заступник – російський емігрант Спиридович). До складу відділу входила група по роботі серед жінок та дітей, якою керувала німка Фрюзер і група по роботі шкіл. Політичний відділ штадткомісаріату підпорядковувався політичному відділу генерал-комісаріату.
3. Промисловий (керівник – Кюшель) відділ складався з підвідділів: а) металургійної промисловості (Кюшель); б) хімічної (Поммер – емігрант з Ростова); в) науково-дослідних інститутів і профтехшкіл (Буріш).

4. Сільського господарства і харчування (Еллерт).
5. Фінансовий (Олроге).
6. Квартирний (Зайферт).
7. Правовий (Уде) з підвідділами: юридичним (Арндт), по зв'язках з міською управою (Вальцер) і бюро перепусток (Нифонтов – «білоемігрант»).
8. Транспортний (Бергер).
9. Медичний (Блязнік).
10. Будівельний (Лобода).
11. Відділ керівництва ремісничими майстернями (Больц, заступник – Тісс).
12. Силікатний (Буріш).
13. Розподілу продуктів (Блеме).
14. Господарський (Елерт).

Крім перелічених відділів, при штадткомісарі перебували окремі посадовці, які наглядали за відповідними відділами міської управи.

На думку автора документа, міська управа не мала прав керівництва політичним та економічним життям міста, а була тільки виконавчим органом штадткомісаріату, а отже, «маріонеткою в його руках».

Далі в доповідній записці викладалася структура Київської міської управи, яку спочатку очолював О.Оглоблин, потім В.Багазій, заарештований гітлерівцями і, нарешті, Л.Форостівський. Голова управи мав трьох заступників, один з яких вів питання освіти, релігії та мистецтва, другий – займався адміністративними справами і штрафами, третій – іншими питаннями. У складі Київської міськуправи діяли такі відділи:

1. Адміністративний (Ю.Колонацький), у віданні якого перебувало відправлення людей на роботи до Німеччини. Заступником з адміннагляду був М.Голуб (професійний юрист), помічником з зовнішнього нагляду – юрист Сокольський.
2. Торговельно-промисловий відділ. До серпня 1942 р. його очолював Ф.Бавак, опісля – М.Сорокін (до війни – юрист).
3. Відділ пропаганди (керівником призначили письменника Кандеєва).
4. Фінансовий (В.Міщенко – колишній співробітник міськфінвідділу, заступник – його довоєнний колега А.Гаменко). Начальником податкового відділення був Отто Попольницький, «фольксдойче», колишній начальник транспортної контори тресту саночищення.
5. Контрольно-правовий (В.Лабуцький).
6. Відділ культури й освіти. Одним з його керівників працював І. Солодовник – до війни доцент Київського індустріального інституту.
7. Житлове управління (Ярнисецький, заступник – «фольксдойче» Мерц).
8. Транспортний (Туменюк – до війни асистент сільгоспінституту).
9. Праці (Іваницький). Відділ за дорученням штадткомісаріату здійснював мобілізацію робочої сили для військово-будівельних робіт і відправки до райху.
10. Відділ допомоги родинам тих, хто виїхав до Німеччини (Сольський).

Під керівництвом міськуправи діяли районні управи, які мали дещо менше відділів і штат.

Документ містить інформацію про виробничі управління та інші заклади окупаційної влади.

1. Сільськогосподарське товариство Київського генерального комісаріату (керівник – Грайзер, заступник – Андре) складалося з чотирьох управлінь: а) державних маєтків (Кьоніг); б) машинно-тракторних станцій (Бретштейдер); в) насінневого господарства (Шіллер); г) загального виробництва (Ван Говен). В адміністративному плані товариство підпорядковувалося генерал-комісаріату й виконувало всі його розпорядження, а у виробничо-господарському – входило до системи Всеукраїнського сільськогосподарського товариства, центр якого знаходився у м. Ровно.
Сільськогосподарське товариство було своєрідною державною фірмою – власником усіх угідь і матеріальних цінностей сільського господарства окупованих територій. Воно здійснювало керівництво сільськогосподарським виробництвом, керувало заготівлею та відправленням до Німеччини сільгосппродукції, через свою систему займалося набором мешканців міської місцевості для роботи в райху.
2. Центральне управління державних маєтків на правах відділу Всеукраїнського сільськогосподарського товариства очолював капітан Шургольц, головним агрономом у ньому призначили А.Ісаєва. Управління здійснювало керівництво відповідними управліннями державних маєтків генеральних округів.
3. Київське управління приміських господарств при штадткомісаріаті (Фінк, заступник Гапп) в адміністративному відношенні підпорядковувалося штадткомісару, у виробничому – входило до системи управління держмаєтків і працювало під керівництвом обласного управління державних маєтків. Управління здійснювало експлуатацію захоплених приміських господарств Києва. Вся продукція з цих господарств відправлялася в діючу армію та до Німеччини.
4. Центральна зернова контора на чолі з Шерлером розміщувалася по вул. Нікольській, 3. Вона підпорядковувалась Українському товариству заготівлі й торгівлі сільгосппродуктами в Україні («Getreidezentrale Ukraine GmbH»), яка мала статус державної монополії. Її центр знаходився у Берліні, головний філіал – у Ровно, а Всеукраїнська контора – в Києві. Вона, у свою чергу, мала філіали в обласних центрах, що працювали за завданнями генерал-комісаріату.
Київську обласну контору очолював Цайдлер, помічниками у нього було Вітіх і Фурман. До складу дирекції входив також місцевий фахівець. У районах діяли приймальні зернопункти, які приймали зерно, зберігали й відвантажували його. Майже всі зернопродукти надходили до райху та німецької армії.
5. Управління рослинництва («Pflanzerbaumamt») очолював доктор Ціберлянн. До складу керівництва запросили місцевого агронома Роя, колишнього завідувача обласної контрольно-насіневої лабораторії. Ця інституція займалася розробкою питань агротехніки для застосування в практиці сільськогосподарського виробництва.
6. У структурі Київської облспоживспілки (комісар Йеронімус) існували транспортний відділ (А.Найман, який до 1926 р. проживав у Радянському Союзі) та відділ заготівлі продуктів сільського господарства (Гоопс і Гвінер). Про те, якої ваги цій справі надавала окупаційна влада, свідчить той факт, що при конторі облспо-

живспілки був прикріплений постійний представник від німецьких спецслужб Бальцер.

7. За два будинки від облспоживспілки розташовувалася Київська Всеукраїнська кооперативна спілка. Керівництво нею здійснював німецький комісар Каубан (заступник – Мендель). Відділом фінансів завідував Баришніков, відділом тари – Зонте і Гаген, відділом кадрів – Бівер.
8. Редакцію газети «Нове українське слово» очолював колишній професор Київського університету К.Штепа.
9. Бюро «Фольксдойче» (вул. Боровського, 16) на чолі з Гумбертом займалося питаннями побутового і культурного обслуговування осіб німецького походження. Роботу з ідеологічного виховання «фольксдойче» направляв Штумпф.
10. Всеукраїнський комітет взаємодопомоги взяв на себе опіку над тими категоріями цивільного населення, які найбільше постраждали від війни. Його головою був колишній рентгенолог, відомий у минулому шахіст професор Богатирчук.

У доповідній записці також подаються дані про німецькі торговельно-промислові фірми, які мали власні контори у Києві. Майже всі вони були філіалами різних державних фірм. Отже, весь їхній персонал перебував на державній службі. Вироблена чи привезена цими фірмами продукція передбачалася насамперед для задоволення потреб німецьких збройних сил та окупаційного апарату.

1. Керівництво фірми «УСМА» очолював фон Рентель. Вона спеціалізувалася на підйомі й ремонті затонулих суден. У підпорядкуванні фірми перебували Київська портова верф (колишній завод ім. Сталіна), Труханівська верф (1-й затон). До організації фірми «УСМА» наприкінці 1941 р. на базі Управління річкового пароплавства існувала німецька військова організація «Суднопідйом», з кінця 1941 р. виокремлена у 2-й польовий відділ, що отримав право підняти судна і надалі займався їхньою експлуатацією, обслуговуючи німецьку армію. Начальником відділу призначили доктора Шулера.
2. Головне управління заводів СС України (Der SS-Wirtschaften Gruppe «W») перебувало у м. Ровно. Його очолював Фіхнер, а заступником та уповноваженим у Києві був Шнель. У кожному генеральному комісаріаті РКУ діяли філіали головного управління («Die SS-Werkzentrale»).

Київське управління заводів групи «В» СС («Die SS-Werkzentrale Kiew») розміщувалося у приміщенні № 13 колишньої вул. Леніна. Його начальником призначено Браунзона.

Управління складалося з таких відділів: 1. Фінансовий (Меннель). 2. Постачання (Крюгер і Нордон). 3. Складського господарства (Пік). 4. Постачання і збуту (Кампф і Сокович).

По Київському генеральному комісаріату в підпорядкуванні центрального управління СС України входила низка об'єктів місцевої промисловості: Корчуватський комбінат цегельних заводів, Дементьєвські цегельні заводи, Сирецькі цегельні заводи № 1 і 2, цегельний завод № 3, термосний завод, азбесто-шиферний і цементний заводи, скульптурна фабрика, завод кераміки, фабрика фарб, толевий завод, завод силікатної цегли.

У гебітах Київського генерал-губернаторства* (генерального округу) в системі управління заводів «В» СС перебували: Стайковські цегельні заводи, Білоцерківський комбінат, Воронцово-Городищенський керамічний завод, Черкаський та Вільхівецький цегельні заводи, Гостомельський склозавод, Уманський і Сквирський цегельні заводи, Новгород-Сіверський вапняний завод.

У Києві перебував «лінієншеф» організації ТОДТ Бацер (заступник – Цепіс, ад'ютант – Гоппе, начальник дорожнього відділу – Ленц, фронтфюрер – Бем). «Лінієншеф» керував будівництвом, експлуатацією та ремонтом шосейних доріг воєнного призначення. Роботи на них здійснювали німецькі фірми, а як робоча сила використовувалося місцеве цивільне населення і радянські військовополонені.

Об'єднання «Тютюнова монополія», до якого входило кілька фірм (найбільшими з яких були «Роланд-Тютюн» та «Ост-Тютюн»), мали плантації у Прилуцькому, Переяславському, Лубенському, Полтавському та інших районах. Фірми заготовлювали тютюн-сирець і за безцінь відправляли його до Німеччини. Перероблений же тютюн німці продавали за дуже високою ціною: наприклад, пачка махорки в 50 г відпускалася за 7-10 руб. Керівники вказаних фірм Кох (брат райхскомісара Е.Кох) і Галле, продаючи тютюн, скуповували в Києві картини, золоті вироби, килими та інші цінні речі.

Штаб на чолі з майором Шу, який складався з двох співробітників, комірника і перекладачки, займався збиранням і вивезенням до райху металобрухту.

Фірма «Карл Шлінер» під керівництвом Фельдера (заступник по Київському відділенню – Будс) торгувала залізними виробами, а також продукцією силікатних заводів. На спорудженні залізничних шляхів і мостів спеціалізувалась фірма «ЮХО». Крім того, вона ремонтувала й виготовляла військоове обмундирування.

Одна з німецьких фірм була організована на базі авторемонтного заводу, на якому ремонтували пошкоджені танки, трактори й автомобілі.

Серед представників відомих компаній слід назвати «Осрам», яка виробляла і реалізувала електролампи, «Сіменс-Шухкерт», що постачала вермахтові високовольтне обладнання і мала в підпорядкуванні кабельний завод на Лук'янівці, завод «Червоний двигун» на вул. Дольовій, радіозавод на Шулявці і завод точних приладів. Фірма «Сіменс» через свої філіали постачала для німецької армії електрообладнання низького струму. В її розпорядженні знаходився завод «Авіадеталь» (керівник – Томас).

Фірма «Тіфбау» зводила підземні споруди, фірми «Кельнер» і «Мюллер» – залізничні магістралі. Текстильна фірма «Ост-Айзер» (пл. Калініна, 9) мала в колишньому приміщенні ватної фабрики склади військової амуніції. У довгому списку інших фірм – «Стальверк», «Рурбах», «Крупп», «Бурін-Майстер», «Юнс», «Басс», «Граніт-Верке», «Дамена», «Імперіал», «Вісман», «Бетон-Монербау», «Іох», «Штробах» та ін.⁴²

Попри те що деякі з вказаних фірм були приватними, всі вони підпорядковувалися органам місцевої влади і були провідниками нацистської економічної політики в окупованій Україні.

П.Рекотов звертає увагу на те, що окупаційному механізму влади була притаманна розгалуженість, спрямована на охоплення всіх ділянок функціонування державного організму. Однак це лише один (хоч і суттєвий) вияв цього явища. Інший – пов'язаний

---

* Так у документі.

з примусово-каральним призначенням практично всіх структурних ланок апарату. Можна додати, що навіть ті з них, котрі, на перший погляд, виконували креативну функцію, все ж несли принаймні регулятивне навантаження. Свідченням цього є наявність в апараті РКУ «єврейського» підвідділу, наявність підвідділів «фольксдойче», німецького й ненімецького у відділах жіноцтва і юнацтва, а також підвідділів поселенської політики (фактично колонізаційної), сільськогосподарський, поселень, монополій, господарського вербування, трудової повинності, примусової праці⁴³.

Та визначальною родовою ознакою всіх елементів державного апарату, створеного гітлерівцями в РКУ, слід вважати його запрограмованість на досягнення економічного зиску, нещадної експлуатації трудових і природних ресурсів, тотальний контроль за настроями та поведінкою населення і жорстоке придушення будь-яких форм і виявів опозиційності і спротиву.

У грудні 1942 р. райхкомісар України Е.Кох, звертаючись до чиновників апарату РКУ, наголошував: «Запроваджена фюрером у цій країні цивільна влада має тільки одну велику мету... передати в розпорядження батьківщини додаткову кількість продовольчих продуктів, сировини і робочої сили»⁴⁴.

Кадрове наповнення німецьких окупаційних органів здійснювалося в основному за залишковим принципом: звиклі до комфорту (у західноєвропейських країнах, загарбаних гітлерівцями, його також не бракувало) бюрократи різного рівня неохоче залишали «фатерлянд», аби опинитися у вкрай ворожому оточенні «неарійських» народів і суворих кліматичних умовах. Незрідка це були підготовлені управлінці й спеціалісти різних галузей виробництва, науки і культури. Однак приїздило до України й чимало невігласів, людей з обмеженим культурним багажем і світоглядом. Саме про таких ішлося в одній з доповідних записок начальника поліції безпеки й СД генералбецирку «Київ» на адресу Головного управління імперської безпеки (РСХА): «Відповідальні посади в німецьких установах зайняті працівниками з двокласною освітою. І вони часто навіть у розумовому відношенні не тотожні українцям, з якими їм доводиться мати справу»⁴⁵. Німецькі держслужбовці отримували непогану зарплатню і на відміну від своїх співвітчизників, які перебували на фронті чи на території райху, мали й інші джерела поповнення матеріального статку, пов'язані з реквізиціями, поборами, хабарами тощо. Крім того, вони одержували державні нагороди й відповідні пільги за небезпечну службу на сході.

Обираючи модель територіально-адміністративного устрою та його адміністративно-правової інституалізації окупованих територій, Берлін керувався насамперед принципами доцільності, мінімізації витрат на зміни й максимальної відповідності новостворених структур завданням, що перед ними стояли. З огляду на це було вирішено зберегти межі колишніх районів і сільських громад. У райхскомісаріаті «Україна» колишні райони очолили начальники райуправ, сільські громади (сільради до окупації) – старости, міські управи – бургомістри. Керівники цих структур в РКУ призначалися гебітскомісарами чи начальниками місцевих комендатур. Цілком зрозуміло, що зайняти таку посаду могли тільки лояльні до «нового порядку» громадяни, які ще до війни продемонстрували свої антирадянські настрої або встигли вислужитися після приходу німців. Службовці середньої та нижчої ланки відбиралися з кола функціонерів та фахівців, які вже мали досвід роботи на певних керівних посадах.

Аби отримати уявлення про структуру та функції міської управи, можна звернутися до цікавого документа – огляду НКВС УРСР про становище в окупованому Києві за матеріалами газети «Українське слово», підготовленого для ЦК КП(б)У восени 1941 р. За даними оперативників, які діяли на окупованій території, міська управа Києва складалася з таких відділів: житлового, пропаганди, суспільної опіки, продовольства й торгівлі, освіти, культури, паливного, місцевих підприємств. У місті також діяло 8 районних управ – Богданівська, Подільська, Святошинська, Софіївська, Печерська, Шевченківська, Залізнична, Ярославська.

У документі наводяться дані з публікації у газеті «Українське слово» за 1 жовтня 1941 р. про перші кроки міської управи з нормалізації життя в Києві. Зокрема, повідомлялося, що в місті відновлена робота водогону та відновлюється електростанція; відкрито 8 м'ясних і 3 магазини з продажу сільськогосподарської продукції та овочів; відремонтовано 8 пекарень на 42 т хліба на добу, а ще 6 пекарень і 4 хлібозаводи планувалося ввести в експлуатацію до зими 1941 р.; розпочато відбудовні роботи на судноремонтному заводі, тютюновій фабриці, міському трамваї, автопарку; працює 6 катерів, що перевозять киян через Дніпро.

Крім того, повідомлялося про заходи нової влади у галузі культури та освіти, відродженні театрального життя, української мови і преси. Окремо сказано про кроки в напрямі організації «Української поліції»⁴⁶.

Дніпропетровська міська адміністрація восени 1942 р. мала таку структуру. Керівництво міськуправою здійснювали голова П.Соколовський, заступник І.Перебаскін, секретар Е.Фабер (етнічний німець). До складу загального управління входили начальник, секретаріат з чотирьох співробітників, бюро метрикації, відділ мирових суддів, обліково-контрольний відділ, бухгалтерія.

До управління інспекції, охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення, будівельно-житлове входило по 3 співробітники. В управління громадських установ входили транспортний відділ, підвідділ пожежної охорони, санітарний обоз, поховальне бюро, бюро з управління базарами, земельний відділ, рекламне бюро.

Будівельно-житлове управління складалося з відділу гідротехнічних споруд і громадських робіт (три особи), та житлового відділу (чотири особи). Найбільшим було господарське управління, в структурі якого діяли водоканал, відділи трамвая, міської гілки, прального комбінату, торгівлі, підземних і наземних споруд, хлібний підвідділ, взуттєва майстерня, карткове бюро, міськпромторг, центральний харчоторг, Чечелівський харчоторг.

У фінансово-податковому управлінні працювали чотири особи. Відділ пропаганди очолював О.Яроцький. Відділи стратифікувалися на підвідділи чи сектори. Так, відділ освіти мав сектори: шкільний, позашкільний, педагогічної перепідготовки та вдосконалення вчителів, бюджетно-господарську частину.

Керівні кадри Дніпропетровської міської управи отримали статус «відповідальних співробітників» (усього таких налічувалося 78 осіб), що приносило певний матеріальний статок і деякі соціальні пільги⁴⁷.

У складі районних та міських управ, як правило, діяв стандартний набір відділів – загального управління, фінансовий, промисловий, постачання і забезпечення робочою силою, охорони здоров'я, ветеринарний, будівництва, освітніх та культурних

установ, пропаганди, поліцейний. Начальників відділів призначав голова районної чи міської управи за погодженням з німецькими властями. Сільських старост також призначали бургомістри за згодою окупаційної адміністрації. Сільські управи мали забезпечити виконання різного роду повинностей та сільськогосподарських поставок, надходження робочої сили для райху, облік населення, а також вирішення багатьох інших питань. Вони відповідали за вилучення у місцевих мешканців боєприпасів та зброї, радіоприймачів, організацію світломаскування, впорядкування вулиць та громадських місць, прибирання й поховання трупів, здійснення режимних і репресивних заходів, виявлення продовольчих складів антифашистського підпілля, залучення працездатного населення до сільськогосподарських, ремонтних, будівельних та шляхових робіт (інколи – на спорудження укріплень тощо).

Керівники та співробітники районних, міських і сільських управ одержували грошову винагороду і харчові картки, що давало їм можливість утримувати свої родини.

Та найвідповідальнішим завданням уважалося сприяння поліції та німецьким спецслужбам у поборенні «бандитизму» (радянського підпілля, українського і польського національно-визвольних рухів), виявленні комуністів, комсомольців, функціонерів та активістів, політпрацівників, утікачів-військовополонених, кримінальних елементів і т.п. Оскільки часто йшлося про односельчан, старости та співробітники сільських управ наражали себе на небезпеку, особливо після того, як населення спізнало всі вияви «нового порядку» й нацистську політику «батоба і пряника». Зафіксовані непоодинокі випадки позасудових розправ над керівниками та функціонерами місцевих органів управління з боку радянських партизанів та підпільників. Часто це були аморальні, безпринципні люди, кар'єристи і шкурники, які зраджували колишніх друзів і знайомих.

Однак були серед них і ті, хто свідомо пішов на співпрацю з окупантами в органах місцевого управління, і справжні патріоти, які допомагали співвітчизникам вижити у складні часи, уникнути невилітальної праці в Німеччині чи навіть смерті у в'язниці або таборі для військовополонених. Ця категорія управлінців часто ставала жертвою нацистських спецслужб. Так, варто було партизанам з'явитися в тому чи іншому пункті, а надто вчинити диверсію чи атентат на німецького військовослужбовця, каральні експедиції страчували насамперед сільського старосту, а потім палили село і вбивали його мешканців. Покарання старост перетворилося на звичайну справу, коли гітлерівці стикнулися з труднощами у справі стягнення податків та сільськогосподарських контингентів.

Характеризуючи статус місцевих органів управління, слід звернути увагу на кілька пов'язаних з цим проблем. По-перше, інколи їх помилково називають «органами місцевого самоуправління». Насправді, вони не були самоврядними одиницями відповідних громад, оскільки їхнє керівництво призначалося німецькою адміністрацією (чи військовим командуванням), було повністю підконтрольне окупантам і виконувало їхні вказівки. Самодіяльний компонент у цьому разі практично виключався. По-друге, в літературі можна зустріти поняття «українські допоміжні органи влади», що потребує коментарів. До певного часу так називалися місцеві адміністрації, створені за ініціативи чи за активної участі похідних груп ОУН і місцевих національно

зорієнтованих активістів. Так, на державній печатці місцеві власті Дніпропетровська викарбували напис: «Українська держава – територіальна адміністрація Дніпропетровська». Незважаючи на підтримку дій місцевої влади з боку військового коменданта міста полковника фон Альберті, айнзатцкоманда-С заарештувала заступника голови та 6 начальників відділів «української територіальної адміністрації», прихопивши й печатку. Їй інкримінувалося, що «замість того, аби опікуватися практичними справами, вона почала займатися політикою»⁴⁸. У регіонах зі строкатим національним складом управлінські функції виконували не тільки українці, а й росіяни, поляки, греки, кримські татари, болгари, угорці, етнічні німці та представники інших народів. Як тільки німецькі окупаційні чинники помічали найменші вияви національно-політичної активності, спецслужби відразу вживали заходів до їх нейтралізації. Після масових репресій українських націоналістів і місцевих патріотичних сил місцеві органи управління перетворилися на суто допоміжні, функціональні структури, які вже не «працювали» на «українську ідею». Тільки з цього часу (причому в різних місцях неодноразово) вони трансформуються на переважно колаборантські інституції.

На теренах Західної України самостійницький табір (як і польське національне підпілля) значно довше, ніж в інших регіонах, використовувало легальні можливості, в тому числі й поліційну службу, з метою розбудови мереж українських громадських установ і збройних сил («Поліська Січ», УПА, самооборонні формування).

Аналізуючи стан справ в Україні, автори одного з німецьких повідомлень (вересень 1942 р.) констатували, що порівняно з порядками у довоєнній Польщі «українці можуть констатувати очевидний прогрес у плані самоврядування». Керівники районів, директори округів, сільські старости, місцеві судді, шкільні інспектори – всі вони були переважно українцями, хоча лише виконували директиви своїх німецьких зверхників і не залучалися до ухвалення рішень. «Все залежить від окружних [німецьких] комісарів і окружних землемірів, котрі діють диктаторськими методами, користуючись всюдозволеністю: для сьогоднішньої України поняття права в його західноукраїнському розумінні не існує, тому думка певних німецьких штатських службовців може кардинально змінити весь хід життя».

Німецьке командування дедалі частіше залучало до керівництва районами й округами людей з «непевними національно-політичними орієнтирами та з сумнівним минулим, перебіжчиків, політиканів та ін. Нерідко здійснення адміністративних функцій доручається тим українцям, які за часів польської влади зраджували українську ідею, ставали на польську службу і засиляли своїх співвітчизників до концентраційного табору, а тепер змінили колір та стали німецькими довіреними людьми».

Далі в документі йдеться про відсутність узгодженого, одностайного німецького курсу щодо України, коли кожен окружний комісар дотримується власної політичної лінії. Якщо в одній області українська поліція використовує як символ тризуб, то в іншій змушена носити свастику. В одних місцевостях дозволені 4-класні, а в деяких – 7-класні школи.

«Загалом, – наголошують автори, – створюється враження, нібито українці володіють якимись автономними правами, але насправді це лише фікція, дійсної автономії українці не мають...

В окружних комісаріатах, німецькій жандармерії, поліції та інших німецьких установах працює багато поляків, які під час польського панування відзначились

шовіністичними та антиукраїнськими настроями. Вони зневажають українців і зловживають своїм службовим становищем... Залишається взагалі незрозумілим, чому поляки, які настроєні вороже як до німців, так і до українців, займають у німецькій адміністрації високі посади, отримують високу зарплату, щодо продовольчого постачання є рівними з німцями та, крім того, можуть насміхатися над українцями, говорячи: "Ось ви тепер маєте вашу німецьку Україну"».

Документ містить визнання, що принцип «divide et impera» шкодить німецьким інтересам.

«У канцелярії окружних комісарів, відділах з питань праці, агрономів і т.д. українське населення зазнає дуже брутального і часто несправедливого обходження, яке деколи переходить в бездумну погордливість... Зі свого боку поляки або росіяни, які займають довірені їм посади в канцеляріях, ускладнюють справи, щоб створити ще більше невдоволення»⁴⁹.

Задля об'єктивності слід зазначити, що вияви національного солідаризму (у різних формах) мали місце й у тих управлінських структурах, в яких більшість співробітників були українцями. Умови окупації вивели міжнаціональні антагонізми з латентного стану і всі учасники цих стосунків не відзначалися перебірливістю і виваженістю в засобах.

Поряд із нормативною базою, що регулювала функціонування державних служб, у райхскомісаріаті (як і в інших територіально-адміністративних утвореннях), діяла відповідна правова система. Контроль за її дотриманням покладался на судові та прокурорські органи. 4 серпня 1941 р. райхсміністр А. Розенберг підписав наказ про запровадження німецького права в окупованих східних областях, в §1 якого зазначалося, що «німецькі суди й інші німецькі службові інстанції при розгляді вчинків, які підлягають покаранню, застосовують відповідні положення імперського кримінального судочинства, а також імперський кримінальний кодекс разом з усіма доповненнями і поправками до них доти, доки не буде іншого розпорядження; це положення поширюється і на злочини, вчинені до цього наказу». У §2 наголошувалося, що прокурор «переслідує вчинки, покарання яких він вважає необхідним у громадських інтересах. Приватні скарги та позови розглядатися не будуть. У деяких випадках припускаються відхилення від порядку німецького кримінального судочинства, якщо це сприяє діловому й швидкому розгляду справи».

Крім німецького суду, судові вироки в кримінальних питаннях могли виноситися й головою спеціального суду.

Для погодження щодо застосування імперських законів та отримання розпоряджень з цього приводу слід звертатися до райхміністра у справах окупованих східних областей⁵⁰.

Німецька судова влада також мала розгалужену мережу установ, зорієнтованих не стільки на забезпечення правопорядку, скільки на репресивну практику. Адже поряд з економічними завданнями серед головних перебували ті, що були пов'язані з боротьбою проти «ворогів Райху» – комуністів, євреїв, радянського активу, партизанів, підпільників, українських самостійників, польських націоналістів та інший «підривний елемент». Своєрідністю політико-правових підходів до розв'язання цих проблем слід вважати переведення ідеологічних супротивників на кримінальний рівень. Не випад-

ково представники різних за змістом і політичною спрямованістю антифашистських сил кваліфікувалися в німецьких документах як «бандити», «саботажники» і т. ін.

На території РКУ до складу адміністрації округів і районів належали також відділення поліції безпеки й СД. Однак вони підпорядковувалися не цивільній адміністрації, а Г.Гімлеру.

Німці також пішли на створення допоміжних поліцейних підрозділів з місцевих мешканців (українців, поляків, білорусів, росіян і т.д.). До кола обов'язків «Допоміжної української поліції на службі німецького вермахту» входила не тільки підтримка громадського порядку, а й виконання багатьох інших розпоряджень німецького командування й окупаційних властей, зокрема виявлення «неблагонадійних елементів», боротьба з партизанами й підпільниками, охорона сільськогосподарського збіжжя, етапування й утримання ув'язнених і т.п.⁵¹

Нацистська верхівка приділяла підвищену увагу економічним аспектам окупації. Задовго до початку агресії проти СРСР в управлінні військової економіки і спорядження під керівництвом генерала М.Томаса розгорнулася розробка економічних заходів в руслі реалізації плану «Барбаросса». Створений у січні 1941 р. штаб «Росія» підготував два ґрунтовні документи – «Військова економіка Радянського Союзу» та «Військово-економічні наслідки операції на Сході». Вони стали базовими для підготовки економічного розділу плану «Барбаросса» під назвою «Ольденбург». Його основоположні ідеї конкретизувалися в «Зеленій теці» Г.Герінга – «Директивах з керівництва економікою в окупованих східних областях», що призначалися для господарських керівників тих зайнятих районів СРСР, які перебували під військовим управлінням. З 3 липня ці директиви стали обов'язковими також для регіонів, де було запроваджене цивільне управління. У «Коричневій теці» (складовій «Зеленої теки») містилися розпорядження райхсміністра окупованих східних областей А.Розенберга для керівництва територій з цивільною адміністрацією, а також РКУ.

Пріоритетними напрямками використання зайнятих областей вважалися харчова і нафтова галузі, а також транспорт, що мав забезпечити функціонування виробничої інфраструктури й своєчасну доставку сировини та сільськогосподарської продукції. Вирішення всіх пов'язаних з цим питань покладалось на військово-господарську адміністрацію на чолі з Г.Герінгом. У протоколі засідання штабу ОКВ 29 квітня 1941 р. зафіксовано: «Як відомо, фюрер, на відміну від практики, що існувала раніше, наказав, щоб у період проведення цієї операції керівництво всіма господарськими справами зосереджувалося в єдиному центрі й уповноважив райхсмаршала взяти на себе загальне керівництво господарською діяльністю як в районах бойових дій, так і в районах з політичною адміністрацією»⁵².

Г.Герінг доручив займатися господарським керівництвом окупованими областями головному економічному штабу на чолі з М.Томасом. Саме цьому штабу, а також особливо райхсмаршалу підпорядковувався господарський штаб особливого призначення «Ольденбург» під керівництвом генерала Шуберта. Згодом на базі штабу «Ольденбург» виник «Східний штаб економічного керівництва» (робоча назва – господарський штаб «Схід»), очолюваний представником райхсмаршала статс-секретарем Кернером.

Після того як владні повноваження на захоплених українських землях від військового командування перебрала на себе цивільна адміністрація, до її компетенції

перейшов і економічний блок. Однак військові інстанції продовжували контролювати заходи з вилучення з цих територій харчових продуктів та фуражу і їх надходження в діючу армію. Займалися цим інспекції зі спорядження при групі армій, яким передпорядковувалися господарські команди та їхні філії.

Політика Німеччини в окупованій Україні орієнтувалась на негайне і максимально можливе одержання сільськогосподарської сировини і продуктів харчування для райху та армії. Втілювати лінію на тотальне вилучення харчових запасів було доручено також державному секретареві імперського міністерства продовольства й сільського господарства та начальнику відділу продовольства й сільського господарства міністерства східних окупованих областей міністр-директору Г.Рікке. Було створено й відповідний механізм «Централь-Ост» – Центральне торговельне товариство «Схід», що займалося заготівлею і збутом сільськогосподарської продукції. У липні 1941 р. за ініціативи Г.Герінга виникло імперське управління зерна, фуражу та іншої сільськогосподарської продукції, управління складів посівного зерна та імперська група торгівлі. Весь цей велетенський апарат спрямовувався на викачування стратегічно важливої номенклатури товарів.

Після того як було отримано кредит на суму 300 млн марок, в Україні з'явилося 11 паралельних «Централь-Ост» товариств зі 130 філіями⁵³.

Німецькі економічні органи швидко підпорядковували собі керівні позиції в аграрній галузі. Так, товариство з використання сільськогосподарських ресурсів контролювало в Україні 31 тис. колгоспів, 1875 радгоспів, 900 МТС, 72 станції рослинництва, 17 насінневих контор з 270 пунктами. Персонал цієї установи налічував 4,5 тис. співробітників – німців і голландців⁵⁴.

За повідомленням господарської інспекції «Південь», у середині квітня 1942 р. на території України діяло 7613 окружних і районних керівників земельних органів («ландвіртшафтюрерів»). «Ландвірти» займалися землевпорядкуванням та організацією сільськогосподарських робіт і стали важливою ланкою окупаційного економічного апарату.

Густа мережа окупаційних господарських органів, звичайно ж, займалася не тільки пограбуванням економічних і трудових ресурсів України. Німецьке керівництво намагалося налагодити сільськогосподарське і промислове виробництво. Вважаючи на час війни найбільш придатною формою організації виробництва сільськогосподарської продукції колективні господарства, німці лише перейменували колгоспи у «громадські», а радгоспи – у «державні» господарства. Колективна відповідальність селянської громади, запроваджена новими властями, якнайкраще відповідала їх планам. Попри відсутність належної кількості тягової сили, техніки, інвентарю, низьку продуктивність праці й рентабельність, німці за рахунок тотального контролю й визиску зуміли упродовж першого року війни забезпечити потреби населення райху і вермахту хлібом – на 80%, м'ясопродуктами – на 83%, жирами – на 74%⁵⁵.

В умовах «нового порядку» вживалися заходи до відродження промислового виробництва в Україні. На початку окупації ці завдання покладалися на технічні батальйони й загони технічної допомоги, підпорядковані начальникам економічних підрозділів штабів армій. У міру переміщення лінії фронту на схід ці функції перебрали на себе господарські команди, що діяли під керівництвом господарських інспекцій. З

виникненням цивільної адміністрації відбудова і налагодження роботи промислових об'єктів здійснювалися під зверхністю та контролем інспекції зі спорядження, а загальне керівництво – органами цивільного управління.

Серед пріоритетних галузей, в яку інвестувалися кошти, матеріальні засоби і кваліфіковані управлінці, перебували машинобудівна галузь та вугільна промисловість Донбасу. З метою відновлення найбільш перспективних і найменш пошкоджених шахт створювалась нова система управління галуззю.

Однак налагодити роботу промислових підприємств виявилось набагато складніше, ніж організувати сільськогосподарське виробництво. Евакуйовані або знищені радянськими органами технологічні лінії та обладнання, пошкоджені комунікації, електромережа, водо- і тепlopостачання не дозволили окупантам відновити виробничий процес на тих об'єктах, що цікавили їх найбільше (у вугледобувній, металургійній, машинобудівній та інших галузях). На родовищах Прикарпаття німецьким фірмам вдалося видобути 600 тис. т нафти, в Донбасі та Придніпров'ї – 380 тис. т залізної руди, виплавити 1005 тис. т чавуну і сталі. Незважаючи на всі зусилля, в Україні окупанти змогли налагодити роботу окремих цехів та дільниць на 250 підприємствах, у тому числі 85 металообробних, що становило 2,3% довоєнної кількості великих об'єктів індустрії республіки⁵⁶.

Опосередкованим свідченням значення, якого Берлін надавав організації ефективного економічного апарату в окупованих областях України, є директивні та інструктивні документи, покликані оптимізувати систему управління господарським життям та економічну експлуатацію місцевого населення. Серед них «Течка окружного сільськогосподарського керівника» (затверджена Г.Бакке 1 червня 1941 р.), «Господарсько-політичні директиви для економічного штабу «Схід», «Схема економічної організації «Схід», «Інструкція № 1 для окружних сільськогосподарських керівників», «Інструкція № 2 для регулювання постачання кадрів для економічного штабу «Схід», «Директиви про колгоспи і радгоспи» та ін. Німецьке керівництво прагнуло врахувати специфіку економічного районування, наявність трудових ресурсів, сировини, матеріалів, енергоносіїв, посівних площ, насінневих запасів і відповідно до них планували організацію виробництва.

14 червня 1942 р. райхсміністр окупованих східних територій А.Розенберг на прес-конференції заявив: «Немає нічого дивного в тому, що німецькі власті ухвалюють в Білорусії та в Україні інші рішення в питанні відновлення господарства, ніж ті рішення, які ухвалені в Литві, Латвії та Естонії. Річ у тім, що в результаті 23-річного господарювання більшовики зруйнували в Білорусії та Україні всі основи цивілізації. Перед перспективою далекосяжних аграрних реформ радянської влади для німецьких властей не уявлялось можливим покінчити зі спадщиною більшовизму одним розчерком пера. Що стосується Литви, Латвії та Естонії, то в цих країнах життя будується на основі самоуправління. Що правильно для одних, те може виявитися засадничо помилковим для інших»⁵⁷.